

ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

**ФОРМУВАННЯ ФОНОЛОГІЧНОЇ
СИСТЕМИ
ПРОТОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

ЯК ЧИТАТИ ЗВУКИ

Праїндоевропейська, праслов'янська мови:

Протоукраїнська мова

[ě]- і

[ɛ̃]- е-носовий

[ɔ̃]- о-носовий

[č̣]- [ʒ]

[ṣ̌]- [ш]

[ẓ̌]- [ж]

[ṛ] [ḷ]

└─ складотворчість

*Pavlo

→ АСТЕРИСК

реконструкція
лексика

(праїндоевр., про-
тоукр., праслов'я-
нська мови)

Старослов'янська мова

Ɑ - юс малий

Ɱ - юс великий

Ѧ - юс великий йотований

Ѧ̇ - юс малий йотований

Ѳ - [ɛ]

Ѯ - [y]

Ѡ - от

Ѳ - пси

Ѣ - кси

Ѥ - ять (= укр. і)

Звуковий склад праіндосхідноєвропейської мови

Система голосних

Монофтонги: короткі - [i̯], [e̯], [a̯], [o̯], [u̯]
 довгі - [ī], [ē], [ā], [ō], [ū]

Дифтонги: короткі - [e̯i̯], [e̯u̯], [a̯i̯], [a̯u̯], [o̯i̯], [o̯u̯]
 довгі - [ēi̯], [ēu̯], [āi̯], [āu̯], [ōi̯], [ōu̯]

Складотворчі сонанти: короткі - [r̥], [m̥], [n̥], [l̥]
 довгі - [r], [l], [m], [n]

Система приголосних

Губні – [b], [p], [b^h], [p^h], [w], [u]

Передньоязикові : зубні: [d], [t], [z], [s], [d^h],
[t^h]

носові: [n], [m]

плавні: [r], [l]

Середньоязикові [j], [i]

Задньоязикові: чисті: [g], [k], [g^h], [k^h]

лабіалізовані: [g^U], [k^U], [g^{Uh}], [k^{Uh}]

палаталізовані: [g'], [k']

2. Найдавніші зміни у фонологічній системі праслов'янської мови

1) втрата придихових приголосних

[bh] → [b] *bhratr → *bratr (укр. *брат*, чеське *bratr*, але д-інд. *bhrātar*)

[ph] → [p] *sphoina → *spoina (ст-укр. *пѣна*, але д-інд. *phenah*)

[dh] → [d] *dhum- → *dum- (ст-укр. *дымъ*, укр. *дим*, але д-інд. *dhumah*)

[th] → [t] *stha- → *sta- (укр. *стати*, але санскр. *ásthāt* “він став”)

[guh] → [gu] *mighl- → *migl- (ст-укр. *мъгла*, укр. *імла*, але д-інд. *mēghas*)

[kuh] → [ku] *khūdati → *kydati (укр. *кидати*, але д-інд. *khudati*).

2) втрата задньоязиковими лабіальності

[g_u] → [g] *g_uovend- → *govend- (рос. *говядина*, але латись. *govas* “корова”)

[k_u] → [k] *k_urv- → *krv- (укр. *кров*, лит. *kraujas*, пор. лат. *cruor*)

[g_uh] → [g] *g_uhōr- → gorēti (укр. *горіти*, але д-інд. *ghartah* “жар”)

[k_uh] → [k] укр. *хто* (< кьто), але хет. *kui-* (хто), гот. *hwās* (хто)

3) позиційна зміна [s] на [x]

Звука [x] в праінд. мові не було, [s] → [x] після [i], [ī], [u], [ū], [r] і [k]. Пор. *тихий* - лит. *teisus* “справедливий”; *сухий* - лит. *saišas*; *блоха* – лит. *blusa*; *мох* – лат. *muskus*; *муха* – лат. *musca*.

4) втрата складотворчих [r], [l], [m], [n]

Втрачати складотворчість почали в протослов'янських діалектах. При них став виникати голосний призвук, який розвивався в [i] або [ü].

*prst- → *pirst- (ст-укр. *пърст*)

*grdl- → *gürdl- (ст-укр. *горло*)

*vlk- → *vīlk- (укр. *вовк*)

*dlg- → *dūlg- (ст-укр. *дългъ*)

*gmb- → *gūmb- (укр. *губа*)

*ramnt- → *ramīnt- (ст-сл. *памѣть*, укр. *пам'ять*)

5) зміна [m] на [n] в кінці складу

Зміна відбулася, очевидно, в період балто-слов'янської мовної єдності: а) в прийменниках - **kuīm*, **suīm*, (→ **kuīn*, **suīn*, ст-сл. *кън*, *сън*); б) в закінченнях Зн. однини - **nogat* → **nogan*, *lesōt* → **lesōn*, **gostīm* → **gostīn*, ст-сл. **ногѡ**, **лѣсь**, **гость**.

Отже, фонетична система прасл. мови – 22 голосні, 15 приголосних.

Голосні: а) короткі - [ĩ], [u̯], [e̯], [o̯], [a̯], [e̯i̯], [e̯u̯], [a̯i̯], [a̯u̯]

б) довгі - [ī], [ū], [ē], [ō], [ā], [ēi̯], [ēu̯], [āi̯], [āu̯]

Приголосні: губні - [b], [p], [m], [w]; передньоязикові – [d], [t], [z], [s], [r], [l], [n]; середньоязикові - [j], [ĩ]; задньоязикові – [g], [k], [x].

Скоротився склад, деякі фонemi – більше функційного навантаження.

Палаталізація приголосних під впливом [j]

[j] виступав звичайно як іменниковий або дієслівний суфікс. У дослов'янський період був нейтральним щодо попередніх пригол., на їх артикуляцію не впливав. На слов'янському ґрунті – активні асимілятивні процеси.

а)звукосполучення [gj], [kj], [xj]

Артикуляція посувалася наперед, змінилися на шиплячі, далі – асиміляція.

[gj] → [g'j] → [ž'j] → [ž':] → [ž'] (дружу, сторож,
можу)

[kj] → [k'j] → [č'j] → [č':] → [č'] (січа)

[xj] → [x'j] → [š'j] → [š':] → [š'] (суша, душа)

б) звукосполучення [zj], [sj]

Змінилися на шиплячі:

[zj] → [z'j] → [ž'j] → [ž':] → [ž'] (ніж - рос. заноза,
кажу)

[sj] → [s'j] → [š'j] → [š':] → [š'] (ноша, пишу)

в) звукосполучення [rj], [lj], [nj]

[rj] → [r'j] → [r':] Зміна відбулася на прасл. ґрунті,
але в окремих позиціях → депалаталізація. ст-
укр. море,

[lj] → [l'j] → [l':] полк, конь, творю, полю,
гоню, [nj] → [n'j] → [n':] пор. також суч. укр.
море, поле, кінь тощо.

г) звукосполучення [dj], [tj]

[d], [t] палаталізувалися, потім асимілювали [j] і подовжилися.

[dj] → [d'j] → [d':]	→ У діалектах праслов'янського періоду
[tj] → [t'j] → [t':]	

[d':], [t':] пізніше втратили довготу, втрата довготи супроводжувалася виділенням у них фрикативного елемента, причому різного. У діалектах, що лягли в основу південно- та східнослов'янських мов: [d':] → [d'ž'], [t':] → [t'č'].

Ю.Шевельов: “Це чи не найстаріша протоукраїнська зміна, і з неї можна почати огляд історичної граматики української мови”.

Зміна в період розпаду прасл. мови – у VI-VIII ст. Пор. укр. *саджу, ходжу, свіча, лечу*, білор. *саджу, свечка, лячу, плачу*, рос. *свеча, лечу, плачу*.

Африката [d'ž'] збереглася не в усіх сх-сл. діалектах. У рос. – спростилася в [ž'], пізніше депалаталізувалася: *сажу, межа, сажа*. У говорах укр. і білор. збереглася непослідовно. В іменниках, як правило, спростилася: *межа, сажа, пряжа*, білор. *мяжа, сажа, пража*. У деяких діалектах (південно-західних) – збереглася: *меджа, саджа, пряджа*. У дієслівних формах: укр. і білор. зберегли [dž] із [d'ž']. Але в говорах: *сижу, хожу, сидю, ходю*.

Отже: рос. – [dj] → [ž]

укр. і білор. – [dj] → [dž] → [ž]

У говорах ще й [d'] під впливом інфінітива

д) звукосполучення [zgj], [skj], [zdj], [stj]

[zgj] → [zg'j] → [z'g'j] → [z' ž '] → [ž' ž '] рос. *вижжжу*,
вижжжатъ

[skj] → [sk'j] → [s'k'j] → [s'č'] → [š'č'] *пищу*, рос. *ищу*

[zdj] → [zd'j] → [z'd'j] → [z'd ž'] → [ž'd ž'] *їжджу*

[stj] → [st'j] → [s't'j] → [s'č'] → [š'č'] *нуца* (← **pustja*)

е) сполучення губних з [j]

[j] зумовив палаталізацію губного, а потім сам асимілювався ним. Губні палаталізації піддавалися менше, разом з утратою [j] після них став виникати вторинний палатальний елемент, подібний до [l'], який розвинувся в звичайний [l'] (l'-епентичний).

На початку кореня в усіх слов'янських мовах → [l'] (обмежена кількість слів): *плювати*, *блюдо*, с.-х. *пльувати*, пол. *plwać*, чеське *plivati*, словацьке *pl'ut'*, в-луж. *pluwać*, *blido*.

На межі морфем - такі рефлекси [j] (губний до кореня + суфікс j):

сх-слов'янські, сербохорв. → [l'] – укр.
земля, гребля, купля, ловля, люблю; рос. земля, гребля та ін.; білор. зямля, лавлю, люблю; с-хорв. земља, купљив;

В інших → [l'] відсутній: польське *ziemia, łowię*; чеське: *zeme, koupě*; словацьке *zeta, kura*; в-луж., н-луж. *zetja*.

- ▣ Підсумки. Асиміляція пригол. наступним [j] внесла великі зміни у фонологічну систему слов'янського консонантизму:
- ▣ З'явилися нові, палаталізовані фонemi: [ž'], [č'], [š'], [r'], [n'], [l'], [dž'].
- ▣ Почало здійснюватися протиставлення приголосних за ознаками палатальності/непалатальності: [r'] – [r], [l'] – [l], [n] – [n'].
- ▣ 3. Виникли нові чергування приголосних, наслідки яких зберігають і сучасні слов'янські мови: [g] – [ž'], [x] – [š'], [z] – [ž'], [s] – [š'], [d] – [ž'], [dž'], [t] – [č'], [r] – [r'], [l] – [l'], [n] – [n'], [b] – [b'], [p] – [p'], [m] – [m'], [w] – [w'].